

სახელმწიფო ინსტიტუტების მიმართ ნდობის კრიზისის სოციოკულტურული
მიდგომების ანალიზი

Analysis of Sociocultural Approaches to the Crisis of Trust in State Institutions

<https://doi.org/10.52340/healthecosoc.2024.08.01.04>

თამარ ჩარკვიანი^{1ა}

Tamar Charkviani^{1a}

¹ ჰუმანიტარულ და სოციალურ მეცნიერებათა სკოლა, კავკასიის უნივერსიტეტი, თბილისი, საქართველო

¹ School of Humanities and Social Sciences, Caucasus University, Tbilisi, Georgia

აბსტრაქტი

სახელმწიფო ინსტიტუტების მიმართ საზოგადოების ნდობის კრიზისი მნიშვნელოვანი და აქტუალური საკითხია. სტატის მიზანია, თანამედროვე რეალობაში სახელმწიფო ინსტიტუტების მიმართ საზოგადოების ნდობის კრიზისის გამომწვევი მიზეზები შეისწავლოს. საკითხის პრობლემურობიდან გამომდინარე, სტატია მიზნად ისახავს აღნიშნულ კვლევის საკითხზე სოციალურ მეცნიერებებში სოციოკულტურული მიდგომების და თანამედროვე ავტორების თეორიების განხილვასა და ანალიზს. კვლევა ძირითადად ეყრდნობა საკითხის თეორიულ ანალიზს. შესაბამისად, განხორციელდება საკითხის თეორიული შესწავლა და გაანალიზებული იქნება კვლევის საკითხის რელევანტური ლიტერატურა, რომელიც განიხილავს მსოფლიოში არსებულ გამოცდილებას (სამართლებრივი სახელმწიფო, დემოკრატიზაციის, ტრანზიციის, კანონშემოქმედებითი პროცესის და ა.შ.). ყურადღება გამახვილდება აქტიური მოქალაქის/სამოქალაქო ჩართულობის მნიშვნელობაზე დემოკრატიული ინსტიტუტების ფორმირებაში. ანალიზი დაეყრდნობა აღწერის პროცედურას, თუმცა, ასევე გამოყენებული იქნება ინტერპრეტაციული მიდგომა.

საკვანძო სიტყვები: დემოკრატიზაცია, სამართლებრივი სახელმწიფო, ნდობის კაპიტალი, სახელმწიფო ინსტიტუტები.

ციტატა: თამარ ჩარკვიანი. სახელმწიფო ინსტიტუტების მიმართ ნდობის კრიზისის სოციოკულტურული მიდგომების ანალიზი. ჯანდაცვის პოლიტიკა, ეკონომიკა და სოციოლოგია, 2024; 8 (1)

Abstract

The crisis of public trust in state institutions is an important and urgent issue. The article aims to study the causes of the crisis of public trust in state institutions in modern reality. Due to the problematic nature of the problem, the article aims to discuss and analyze sociocultural approaches and theories of modern authors in social scientists on the mentioned research issue. The research is mainly based on the theoretical analysis of the problem. Accordingly, a theoretical study of the problem will be carried out and the relevant theories of the research question (rule of law, democratization, transition, the law-making process, etc.) and literature describing various experiences in the world will be analyzed. Emphasis will be placed on the importance of

^atcharkviani@cu.edu.ge <https://orcid.org/0000-0002-7936-9526>

Scientific research was carried out based on the internal university grant of the Caucasus University (2021-2023).

active citizenry/civic engagement in the formation of democratic institutions. The analysis will mainly rely on a descriptive procedure; however, an interpretive approach will be used.

Keywords: Democratization, legal state, trust capital, state institutions

Quote: Tamar Charkviani. Analysis of Sociocultural Approaches to the Crisis of Trust in State Institutions. Health Policy, Economics and Sociology, 2024; 8 (1)

შესავალი

თანამედროვე დემოკრატიებში და სამართლებრივ სახელმწიფოებში მოქალაქეები ანგარიშს სთხოვენ თავის ხელისუფლებას, თავად მოქალაქე აქტიურად არის ჩართული პროცესებში, რომლებიც სახელმწიფოს მართვას და მომავალს უკავშირდება. სახელმწიფო მართვაში მონაწილეობის გაცნობიერების საჭიროება ნიშნავს, რომ ხელისუფლებამ უნდა მიიღოს გადაწყვეტილებები და გამოხატოს მოქალაქეების ნება და პრიორიტეტები. კანონის უზენაესობის პრინციპი დემოკრატიული საზოგადოების ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი პრინციპია. ტრანზორმაციის პროცესში მყოფ ქვეყნებში და დემოკრატიებში ჩამოყალიბებული პოლიტიკური სისტემები, რომლებიც ლიბერალური და ინსტიტუციური ცნობიერების დეფიციტს განიცდიან, ავტორიტარული ელემენტებით ხასიათდებიან. მსგავსად ორგანიზებულ პოლიტიკურ რეჟიმს „ჰიბრიდული“, ე.წ. „რბილი ავტორიტარიანიზმი“ ეწოდება (Moustafa, Ginsburg, 2008).

მსგავს პოლიტიკურ რეჟიმებში ჰიპერბოლიზებულია ძალაუფლების მატარებელი ინდივიდების გავლენები და საჯარო ხელისუფლების განხორციელების სხვადასხვა დონეზე გადაწყვეტი მნიშვნელობა გავლენიანი/ძალაუფლების მქონე ინდივიდების ან პირთა ჯგუფების (ავტორიტეტების) ინტერესებს/საჭიროებებს ენიჭება. ეს მოცემულობა ბუნებრივად იწვევს სახელმწიფო ინსტიტუტების მიმართ საზოგადოების მხრიდან ნდობის კრიზისს. საკითხის მნიშვნელოვნებიდან და აქტუალურობიდან გამომდინარე, სტატია მიზნად ისახავს აღნიშნულ კვლევის საკითხზე სოციალურ მეცნიერებში სოციოკულტურული მიდგომების და თანამედროვე ავტორების თეორიების შესასწავლსა და ანალიზს.

სტატიის მიზანია შეისწავლოს თანამედროვე რეალობაში სახელმწიფო ინსტიტუტების მიმართ საზოგადოების მხრიდან ნდობის კრიზისის გამომწვევი მიზეზები. საკითხის მნიშვნელოვნებიდან და აქტუალურობიდან გამომდინარე, სტატია მიზნად ისახავს აღნიშნულ კვლევის საკითხზე სოციალურ მეცნიერებში სოციოკულტურული მიდგომების და თანამედროვე ავტორების თეორიების შესწავლასა და ანალიზს. კვლევა ძირითადად ეყრდნობა საკითხის თეორიულ ანალიზს. შესაბამისად, განხორციელდება საკითხის თეორიული შესწავლა და გაანალიზებული იქნება კვლევის ძირითად ცნებებთან დაკავშირებული თეორიები და ლიტერატურა, რომელიც აღწერს და განიხილავს მსოფლიოში არსებულ სხვადასხვა გამოცდილებას, პრაქტიკებსა თუ შემთხვევებს (სამართლებრივი სახელმწიფო, დემოკრატიზაციის, ტრანზიციის, კანონშემოქმედებითი პროცესის და ა.შ.). ანალიზი ძირითადად, დაეყრდნობა აღწერის პროცედურას, თუმცა, გამოყენებული იქნება ინტერპრეტაციული მიდგომა.

1989 წელს ცნობილი ფილოსოფოსი მერაბ მამარდაშვილი თავის ნაშრომში „სამოქალაქო საზოგადოების შესახებ“ საბჭოთა კავშირის დაშლის პერიოდში და ახალი ცვლილებების ეპოქის გარიჟრაჟზე, წერდა რომ საზოგადოებისათვის, ადამიანისათვის საკუთარი თავის, აზრების დაკავშირება სახელმწიფოსთან, პოლიტიკასთან აძლევს უკეთ აღქმის, გაცნობიერების შესაძლებლობას, ის ხდება ნაწილი და მდგენელი მთელის: „ფაქტია, რომ იმისათვის, რომ გამოცდილება, მართლაც განიცადოს რაიმე სახის ცოცხალი გრძნობა ან ცოცხალი აღქმა, ადამიანს უნდა ჰქონდეს, მიიღოს ან შექმნას საკუთარი თავი, შექმნას რაიმე სახის

კონსტრუქცია...“ ამავდროულად, ფილოსოფოსი ეთანხმება არისტოტელეს განცხადებას, რომ ადამიანი, როგორც პოლიტიკური არსება წარმოუდგენელია და შეუძლებელია სახელმწიფოს და პოლიტიკის გარეთ: „პოლიტიკისა და სახელმწიფოს გარეთ შეიძლება იყოს მხოლოდ ღმერთი (ზემთ) ან ცხოველი (ქვემთ) (Mamardashvili 2004).

სამართლებრივ სახემწიფოში კანონშემოქმედებით პროცესში მოქალაქეთა მონაწილეობა უნიშვნელოვანესი ელემენტია საზოგადოების მხრიდან საკუთარი ინტერესების მაქსიმალური რეალიზების. დემოკრატიულ სახემწიფოებში სახელმწიფო ინსტიტუტები ქმნიან მოქალაქეებისთვის სახელმწიფოს პოლიტიკურ და სამართლებრივ საქმიანობაში მონაწილეობის შესაძლებლობის პროცედურულ და სამართლებრივ გარემოს. მონაწილეობითი კანონშემოქმედებითი პროცესი მნიშვნელოვანია, რამდენადაც ეს დიალოგური საფუძველი ქმნის იმ გადაწყვეტილებების გააზრებისა და აღქმის წინაპირობებს, რომლებიც ხდება სახელმწიფო აპარატის პოლიტიკური და სამართლებრივი საქმიანობის ბუნებრივი შედეგი.

კანონის უზენაესობის და კანონშემოქმედებითი პროცესის გამჭვირვალობა/ღიაობა და ანგარიშვალდებულების გაცნობიერებისა და დაცვის ხარისხი სახელმწიფოს დემოკრატიული მართვისა და კურსისადმი ერთგულების ცალსახა ინდიკატორია. კანონის უზენაესობა აუცილებელი წინაპირობაა ღია, პლურალისტური და ტოლერანტული საზოგადოების ჩამოსაყალიბებლად. სწორედ ეს დამოკიდებულება ხდის ლიბერალურ-დემოკრატიული ინსტიტუტების განვითარების პროცესს არა ფასადურად. მოქალაქის და სახელმწიფოს ინტერესები პრევალირებს კერძო და პირადი კეთილდღეობის ინტერესზე, სახელმწიფო ინსტიტუტები ფუნქციონირებენ ურთიერთკონტროლის და საზოგადო ინტერესის დაცვის პრინციპებით. საზოგადოების მიმართ ხელისუფლების ანგარიშვალდებულების ხარისხი დამოკიდებულია კანონშემოქმედებით პროცესში მოქალაქეთა ინტერესების მაქსიმალურ გათვალისწინებაზე.

თანამედროვე დემოკრატიული სახელმწიფოს და ინსტიტუტების განვითარება აქტიური, მაღალი საზოგადოებრივი პასუხისმგებლობის მქონე მოქალაქის გარეშე წარმოუდგენელია. დემოკრატიებში მუდმივად მიმდინარეობს განხილვა მოქალაქეობრივი ღირსების და ღირსეული მოქალაქის/აქტიური მოქალაქის კატეგორიის. ეს აქტიურობა, სხვადასხვა ფორმით ხორციელდება: მოქალაქე საკუთარი ინიციატივით/მოტივაციით მონაწილეობს საზოგადოებრივი მნიშვნელობის საკითხების განხილვასა და გადაჭრაში, თანამოქალაქეთა უფლებების დაცვაში; არანაკლებ მნიშვნელოვანია მოქალაქეთა აქტიურობა სახელმწიფო მმართველობით პროცესებში, როდესაც მოქალაქეები სერიოზულად განიხილავენ საკუთარ თანამონაწილეობას სახელმწიფოსათვის მნიშვნელოვან საკითხებში. მოქალაქე საკუთარი ინიციატივით აქტიურად მონაწილეობს საზოგადოებრივი ცხოვრების არაერთ სფეროში, რადგან გაცნობიერებული აქვს, რომ მხოლოდ სახელმწიფოს მმართველ ელიტაზე და საბაზრო ეკონომიკაზე არ არის დამოკიდებული დემოკრატიული საზოგადოების განვითარება და არსებობა. მოქალაქეთა მხრიდან მნიშვნელოვანია ინიციატივები, დისკუსიები, მსჯელობები სხვადასხვა საკითხებზე შეხედულებების გამოხატვა, კანონით დაშვებული პროტესტის ფორმებისადმი მიართვა და ა.შ.. მოქალაქეს ან მოქალაქეთა ერთობას გაცნობიერებული აქვს საკუთარი პასუხისმგებლობა. ამავდროულად მნიშვნელოვანია კონკრეტული ნაბიჯების გადადგმა იმ სფეროს გაუმჯობესებად, რომლებიც მისი/მათი აზრით საჭიროებს განახლებას.

სახელმწიფო მართვის პროცესებში მოქალაქეთა მონაწილეობა წინაპირობაა მიმდინარე პროცესების სიღრმისეული აღქმის და გაცნობიერების, სწორედ ეს წინაპირობა აყალიბებს საზოგადოებრივ ნდობას სახელმწიფო ინსტიტუტებისადმი. როდესაც ვსაუბრობთ მოქალაქეთა ნდობაზე/უნდობლობაზე პოლიტიკური ინსტიტუტების მიმართ, ჩვეულებრივ, ვგულისხმობთ ორ თეორიულ მიდგომას. ერთი მათგანი კულტურულია, მეორე ინსტიტუციური (Mishler, Rose, 2000).

სოციოკულტურული მიდგომის მიხედვით, პოლიტიკური ინსტიტუტებისადმი ნდობა დამოკიდებულია ღირებულებებზე, რომლებიც მშობლებიდან შვილებს გადაეცემათ ოჯახის მეშვეობით, ხოლო ზოგადი სოციალური ნდობა ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი უშუალო განმსაზღვრელია. ინსტიტუციური თეორიები, როგორც ნებისმიერი სოციალური ინსტიტუტისადმი ნდობის მთავარი განმსაზღვრელი, მიუთითებს მათ ეფექტურობასა და ეფექტიანობაზე, მოქალაქეების მიერ მათი ფუნქციონირების შეფასებაზე. მაგალითად, ტ. ვან დერ მეერი და პ. დეკერი განიხილავენ ნდობას ეროვნული პოლიტიკური ინსტიტუტების მიმართ, როგორც ინდივიდსა და სახელმწიფოს შორის ურთიერთობის რაციონალური შეფასების შედეგად, რაც დამოკიდებულია ამ ინსტიტუტების კომპეტენციაზე, ინტერესზე, პასუხისმგებლობასა და სანდოობაზე (Van der Meer T., Dekker P. 2011). სოციალური ინსტიტუტებისადმი მოქალაქეების ნდობის შესწავლისას აუცილებელია აღინიშნოს კვლევები, რომლებიც ეხება სოციალური კაპიტალის, როგორც სოციალური ურთიერთობების მნიშვნელოვანი სეგმენტის შესწავლას.

საკითხის ანალიზისას, რა თქმა უნდა, გვერდს ვერ აუვლით რიბერტ პატნემის თეორიას - ინსტიტუტების ეფექტურობა პირველ რიგში განპირობებულია ეკონომიკური, პოლიტიკური თუ უფრო ფართო სოციალური პირობებით. პატნემი სიღრმისულად ანალიზებს სოციალურკულტურულ ფაქტორებს, ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა სამოქალაქო მონაწილეობის საკითხი: პოლიტიკური და არაპოლიტიკური, პოლიტიკური თანასწორობა - თანაბარი უფლებები და მოვალეობები საზოგადოების ყველა წევრისთვის, სოლიდარობა და ნდობა (Patnam, 2003).

რა ასუსტებს საზოგადოების მხრიდან ინსტიტუტების მიმართ ნდობას? პოლიტიკური წესრიგის ფუნქციონირების ყველა სამართლებრივი გადაცდენა გარდაუვალად მოქმედებს ინსტიტუციური სისტემისადმი საზოგადოების ნდობის შემცირებაზე. მთავარი პრობლემა რაც აქ იკვეთება, უკავშირდება მოქალაქეთა პასიურ მონაწილეობას პოლიტიკურ ცხოვრებაში და იწვევს სრულ გაუცხოებას იმ სისტემისგან, რომელსაც ისინი ეკუთვნიან. პარალელურად, მკვლევართა ნაწილის აზრით, იმ შემთხვევებშიც კი, როდესაც პოლიტიკური ელიტა მთლიანად ახდენს სამართლის, სახელმწიფო ინსტიტუტების პრივატიზებას და ბოროტად იყენებს სოციალურ ინსტიტუტებს, ელემენტარული ნდობა საშუალებას აძლევს ამ სოციალურ წესრიგს იმუშაოს. თუ ნდობის დეფიციტი დიდია საზოგადოების ძირითადი ინსტიტუტების მიმართ, ეს ელემენტარული ნდობა საბოლოოდ ეჭვქვეშ აყენებს თავად კონსტიტუციურ სტრუქტურას, როგორც საზოგადოებაში საყოველთაოდ მიღებულ შეთანხმებას (Balaban, Rimac, 1998).

საზოგადოებაში ნდობის ფორმირების სოციოკულტურული თეორიების მიმოხილვა

ბოლო წლების მეცნიერული კვლევების აქტუალურ საკითხთა რიგს განეკუთვნება საზოგადოებაში ნდობის ფორმირების საკითხები. განვიხილოთ აღიარებული მეცნიერების დისკურსი სოციალური წესრიგის და ნდობის ურთიერთმიმართების საკითხის უკეთ გასაანალიზებლად. მოქალაქეთა მონაწილეობა საზოგადო წესრიგის ფორმირებაში და მათი ინტერესების გატარება აყალიბებს საზოგადოების წევრებს შორის ნდობას, ურთიერთდამოკიდებულების განცდას. სწორედ ამ მოსაზრებას ავითარებდა ცნობილი ფილოსოფოს ჯონ ლოკი (1632-1704). ფილოსოფოსის განმარტებით, საკუთარი ინტერესების გათვალისწინებით რეალობას თვალი უნდა გავუსწოროთ და მის ხარჯზე „საყოველთაო თანხმობას“ მივადწიოთ. საყოველთაო თანხმობის ლოკისეული დეფინიცია - საზოგადოების წევრები თანხმდებიან ერთმანეთთან დანერგონ გარკვეული წესები, რაც მათ, როგორც საზოგადოების წევრების კეთილდღეობისათვის პრიორიტეტულია. ლოკი გამოყოფს შემდეგ აქცენტებს სასარგებლო წესების კონტექსტში: კანონებს მიეკუთვნება სიცოცხლის, თავისუფლებისა და საკუთრების ხელშეკრულება.

1968 წელს სოციოლოგ ნიკლას ლუმანის (Luhmann, 1668) გამოქვეყნებულ ნაშრომში ნდობა კვლევის მთავარი საგანია. ლუმანის თანახმად, საზოგადოების წევრებს შორის ნდობის ფაქტორი ადვილდება საზოგადოების, სოციუმის წინაშე მდგარი სირთულეების გადალახვას. სადაც ნდობა არ არის, იქ „გაურკვევლობის შიში, დამბლადამცემი შეძრწუნება“ და ყოველდღიური საქმიანობაც შეუძლებელი ხდება (Luhmann, 2004).

სოციოლოგიის კლასიკოსი ენტონი გიდენსი (Giddens, 1990) განსაკუთრებულ ყურადღებას არა პერსონალურ ნდობაზე ამახვილებს საზოგადოების წევრებს შორის, არამედ ინსტიტუტების მიმართ ნდობის თემაზე. სწორედ ინსტიტუტების მიმართ ნდობით გამოირჩევა თანამედროვე განვითარებული დემოკრატიები. გიდენსის თანახმად, ეს საკითხი განსაკუთრებით აქტუალურია და დამახასიათებელია თანამედროვე საზოგადოებებისთვის, რომელიც დამოკიდებულია არა პერსონალიზებულ, არამედ ინსტიტუციურ ნდობაზე.

საზოგადოებრივ ნდობას აყალიბებს ძალაუფლების განაწილება, პრესის თავისუფლება და სამოქალაქო საზოგადოებისთვის დამახასიათებელი checks and balances (კონტროლისა და ბალანსის) პრინციპები Charkviani, Chelidze, 2020).

ლიბერალური ტრადიცია უნდობლობა, როგორც დასავლეთის პოლიტიკური ისტორიის პროგრესული ელემენტი, მიმართულია ძალაუფლების რეპრესიული და თვითნებურად მოქმედი ინსტიტუციების წინააღმდეგ. ის ცდილობს, სუვერენის ძალაუფლება სამართლიანობაზე წარმოდგენებით გააკონტროლოს და ხელისუფლის ლეგიტიმურობა ქვეშევრდომთა კეთილდღეობის ინტერესებისამებრ განსაზღვროს. ამგვარმა უნდობლობამ თავისი გამოხატულება 1787 წლის საფრანგეთის რევოლუციაში პოვა და, ასევე, აისახა ინგლისურ პარლამენტარიზმში.

ძალაუფლების მფლობელი შეუზღუდავი უფლებებით ვეღარ ისარგებლებდა. მაგრამ უნდობლობის მიზეზები მაინც არსებობდა: ინგლისშიც და საფრანგეთშიც მოსალოდნელი იყო, რომ ძველი წესრიგის წარმომადგენლებს ახალი სისტემის დესტაბილიზაცია გამოეწვიათ. საფრთხე იმისა, რომ მმართველობა ახალი ტიპის ტირანიას დაბადებდა, საფრანგეთში განსაკუთრებით დიდი იყო. კორუფცია ისევ არსებობდა. როგორ უნდა აღეკვეთათ პუტჩი, დიქტატურა და კორუფცია? სახელმწიფოს თეორეტიკოსი ბენიამინ კონსტანტისთვის (Constant, 1992) ნათელი იყო: უნდობლობა პოლიტიკური წესრიგის ნაწილი უნდა იყოს. კონსტანტი ამბობს, რომ დემოკრატიულმა კონსტიტუციამ უნდობლობა უნდა გაითვალისწინოს, რადგან „კარგი კონსტიტუცია უნდობლობის აქტია“. მსგავს აზრს ავითარებს მისი ინგლისელი კოლეგა ჯონ სტიუარტ მილი (Mill, 1861). მას მიაჩნდა, რომ პარლამენტარიზმი, პირველ რიგში, ნეგატიური ძალაუფლებაა, რომელმაც პრევენციული ზომების მეშვეობით უნდა აღკვეთოს ძალაუფლების ბოროტად გამოყენება. მისი აზრით, მმართველი კლასები არ უნდა ითხოვდნენ ნდობას მოსახლეობის მხრიდან. ისინი მუდამ უნდა გრძნობდნენ უნდობლობას. ამერიკის კონსტიტუციაც სწორედ უნდობლობის გამო შეიქმნა.

ამერიკის შეერთებული შტატების დამფუძნებელი მამებისთვის მთავარი იყო, დაეცვა მოქალაქეები. ეს სახელმწიფოს მხრიდან გამოვლენილი თავნებობისგან დაცვასაც გულისხმობდა. სწორედ ამიტომ იკავებს ამერიკის კონსტიტუციაში ასეთ მნიშვნელოვან ადგილს მოქალაქის თავისუფლება (იარაღის ტარების თავისუფლების ჩათვლით): სახელმწიფო შეძლებისდაგვარად მინიმალურად უნდა ჩაერიოს მოქალაქეების საქმეში. უნდობლობის ლიბერალური ტრადიცია პოლიტიკური ძალაუფლების კონცენტრაციის წინააღმდეგ მთელ რიგ ზომებს მიმართავს. სახელმწიფოს უფლებამოსილების სამართლებრივი შეზღუდვის გვერდით, პირველ რიგში, ძალაუფლების განაწილების პრინციპი უნდა დავასახელოთ, რომელიც ერთმანეთისგან მკვეთრად მიჯნავს სასამართლოს, აღმასრულებელ და საკანონმდებლო ხელისუფლებას. ტოტალიტარული პოლიტიკური სისტემების ისტორიულმა გამოცდილებამ, ცხადია, დემოკრატიული სახელმწიფოების ძალაუფლების განაწილების პრინციპი კიდევ უფრო

გამყარა და ის დემოკრატიული სტრუქტურული თვისებების სიმბოლურ მაჩვენებლად აქცია (Mühlfried, 2023).

“თავისუფლების დიდი ქარტიით“ (Magna Carta Libertatum) გაცხადდა რომ, მეფის ხელისუფლება აბსოლუტური აღარ იყო, კანონის უზენაესობა განმტკიცდა და ხელისუფლებით არაკეთილსინდისიერად სარგებლობაზე კონტროლის და ზედამხედველობის დაწესების დემოკრატიული პრინციპები დაინერგა. როგორც უინსტონ ჩერჩილი 1956 წელს ბრძანებდა: „არსებობს მეფეზე ზედმატებული/უპირატესი - კანონი, რომელიც მან არ უნდა დაარღვიოს. კანონის უზენაესობის ამგვარ დადასტურებასა და ზოგადი ხასიათის ქარტიაში მის წარმოჩინებას დასაბამი მისცა „თავისუფლების დიდი ქარტიის“ შესაქმნელად გაწეულმა შრომამ. ამით და მხოლოდ ამით აისახება ხალხის მხრიდან მისდამი ესოდენ მოკრძალებული დამოკიდებულება“.

სწორედ აღნიშნული დოკუმენტი გახდა უმთავრესი საფუძველი დამკვიდრებულიყო პრინციპი, რომელმაც მოგვიანებით აშშ-ს მსგავსი დემოკრატიული ქვეყნების შექმნას დაუდო სათავე. თავისუფლების დიდი ქარტია, რომელიც XIII საუკუნის ინგლისელ დიდგვაროვანთა უფლებების დაცვას უზრუნველყოფდა მეფის მიერ ძალაუფლების ბოროტად გამოყენებისაგან, საბოლოო ჯამში რიგითი ადამიანების უფლებებზეც გავრცელდა. დასავლურ დემოკრატიებში მოქალაქეები ანგარიშს სთხოვენ თავის ხელისუფლებას. ეს იმას, ნიშნავს, რომ არავინ დგას კანონზე მაღლა, ყველამ უნდა დაიცვას იგი და კანონზე ძალაუფლებისათვის ყველას თანაბად მოეკითხოს პასუხი.

სახელმწიფო ინსტიტუტების მიმართ ნდობის კრიზისის სოციოკულტურული თეორიების ანალიზი

სოციალურ მეცნიერებებში ერთ-ერთ ცენტრალურ საკითხს წარმოადგენს სოციალური წესრიგის მაინტეგრირებელი ფაქტორების კვლევა. XIX საუკუნის ფრანგ მოაზროვნეს ემილ დურკემს აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით ფუძემდებლური იდეები და მეცნიერული მიგნებები გააჩნია. მეცნიერი სვამს კითხვებს - რა ძალები, ურთიერთობები, იდეები, ღირებულებები უზრუნველყოფს საზოგადოების მთლიანობას, წესრიგს, სოლიდარობას? რა აკავშირებს ადამიანებს და ჯგუფებს ერთმანეთთან ახალ საზოგადოებაში, სადაც ძველი ღირებულებითი სისტემა მორღვეულია? სადაც ადამიანებს არ აქვთ საერთო რელიგიური რწმენა და ა.შ. მეცნიერს აინტერესებს იმ მიზეზშედეგობრივი ფაქტორების იდენტიფიკაცია, რომლებიც აყალიბებენ საზოგადოებაში სოლიდარობასა და სოციალურ წესრიგს.

თანამედროვე მოდერნული საზოგადოება და სამართლებრივი სახელმწიფო უზრუნველყოფს ყველა პირობას, ახალსებს ნებისმიერ ღირებულებას, რომელიც შესაძლებლობას აძლევს საზოგადოების თითოეულ წევრს იყოს დაფასებული, პატივცემული, რეალიზებული და თავისუფალი. მოდერნულ საზოგადოებებში სოლიდარობის საფუძველი ურთიერთგაზიარებული სამართლებრივი წესრიგია, მისი შემოქმედები სოციალური აქტორები არიან და მის დამრღვევებს დევნიანტურ ქცევას არ პატიობენ, მკაცრად აკონტროლებენ და სოციალური წესრიგის შენარჩუნებისათვის იყენებენ მკაცრ ზომებს და დასჯის სისტემებს.

ემილ დურკემი მსჯელობს საზიარო, საყოველთაო ღირებულებებზე, საუბარია საზიარო ღირებულებებზე იმ გაგებითა და აზრით, რომ საზოგადოების თითოეულ წევრს ერთი და იგივე მრწამსი აქვს – მაგალითად, რელიგიური რწმენა, რომელიც აერთიანებს მთელ ტომს ან მთელ ჯგუფს – თუ ინდივიდუალიზმი, რომელიც ღირებულების მოდერნული, თანამედროვე ფორმას, სადაც საზოგადოების უმრავლესობა აღიარებს და პატივს ცემს ინდივიდის ხელშეუხებლობას, კანონის უზენაესობას, სახელმწიფოს თუ საზოგადოების დადგენილი წესებისა თუ ნორმების მნიშვნელობას.

დურკემის თეორიის თანახმად, ინდივიდის ინტეგრაცია საზოგადოებაში საკმაოდ რთული და ზოგჯერ წინააღმდეგობრივი პროცესია, ამიტომ ყველა ინდივიდი არ არის სრულად ინტეგრირებული სოციუმში; ინტეგრაციის პრობლემის მქონე სოციალური აქტორები დევიანტების კატეგორიას მიეკუთვნებიან. დევიაციას აქვს დადებითი ეფექტიც. დევიანტები აახლებენ სოციუმის წარმოდგენებს სოციალური წესრიგის შესახებ, შეაქვთ მასში ზოგჯერ პოზიტიური ცვლილებები, ამ ლოგიკით აუცილებლად ვიღაც არ დაემორჩილება სოციალური ჯგუფის ნორმებს, წესებს და ღირებულებებს. კანონშემოქმედებით პროცესში მონაწილეობა დევიაციის რისკებს ამცირებს, პრობლემა დგება იქ თუ რამდენად ახალისებს, უზრუნველყოფს და პროცედურულად შესაძლებელს ხდის მმართველი ელიტა მონაწილეობითი დემოკრატიის რეალიზებას.

დურკემს მიაჩნია, რომ თანამედროვე მოდერნულ საზოგადოებაში და სახელმწიფოებში, როგორც წესი, ჩვეულებრივ ვნებას, დაგროვილ და გამოუხატავ ენერგიულ იმპულსებსა და ემოციას, საზოგადოების წევრები დანაშაულზე რეაგირების დროსაც გამოხატავენ. ხოლო სახელმწიფო ინსტიტუტები დასჯის რიტუალში ამისამართებენ და აორგანიზებენ. ბუნებრივად ჩნდება კითხვა, რა ხდება თუ დევიანტი მმართველი ელიტაა, ბუნებრივია დასჯის თავიდან აცილების გზებს ეძიებს. ამ შემთხვევაში დასჯის პრევენცია, იმგვარი წესების შემუშავებაა, რომლებიც მათზე მორგებულია და შესაბამისად, ფორმალურად მათი საქციელი დევიცია სულაც არ არის. სწორედ აქ ვაწყდებით სოლიდარული წესრიგის გამოწვევებს თუ მის შემუშავებაში მოქალაქეთა მონაწილეობა პასიურია, და ეს წესრიგი უმრავლესობის მიერ არ არის გაზიარებული. დურკემი მიიჩნევს, რომ დასჯა საზოგადოებაში რიტუალიზებული პროცესებით ღირებულებების კომუნიკაციის, ემოციის გამოხატვის, ჯგუფის სოლიდარობის განმტკიცების ენაა, რომელიც სოციუმის შემაკავშირებელია და საერთო აღიარებული სოციალური წესრიგის მსაზღვრელია. სოციუმი სანქციების და მათზე შეთანხმებით თანაარსებობს. სანქციების აღსრულება სოციალურ აქტორებს დევიაციის ჩადენისაგან აკავებს.

დურკემის დესკრიფცია სოციოლოგიური პრიზმის ნათელი მაგალითია. სოციალურ ჯგუფს ღირებულებების და ნორმების, რწმენა წარმოდგენების ერთი, თანმიმდევრული ნაკრები აქვს; დანაშაული ინტერნალიზებული ღირებულებების დარღვევაა, ანუ ლეგიტიმური სოციალური წესრიგის წინააღმდეგ წასვლაა და მისი ფუნქციონირებისთვის საფრთხის შექმნა; თუ სახელმწიფო ლეგალურად და კეთილსინდისიერად/სამართლიანად ახდენს სოციალური ჯგუფების ინტერესების რეპრეზენტაციას, შესაბამისად, რელევანტურია მისი მხრიდან აღნიშნული რიტუალის ჩატარება; სოციუმის წევრები, ამ სცენების/რიტუალების მაყურებლები დაინახავენ სასჯელს და მეტნაკლებად ერთგვაროვანი განწყობები და ფიქრები ეუფლებათ. ყოველივე ეს ამარტივებს და აადვილებს კომპლექსური დამოკიდებულების ფორმირებას, რომელიც მოდერნულ საზოგადოებებში, სახელმწიფოებში სხვადასხვა ადამიანებს, სხვადასხვა სოციალური ჯგუფებიდან, სხვადასხვა ღირებულებითი სისტემებიდან და კანონებთან აახლოებს (გარლანდი, 2022).

სოციალურ მეცნიერებებში ნდობის საკითხზე მსჯელობისას ბუნებრივია გვერდს ვერ აუვლით პიერ ბურდიეს (1930-2002) „სოციალური კაპიტალი“ თეორიას, რომელიც თანამედროვე დემოკრატიის პირობებში ერთ-ერთი ყველაზე ფართოდ გავრცელებული და მნიშვნელოვანი ტერმინია. სოციალური კაპიტალის კატეგორიის დამკვიდრება 1980 წელს ფრანგი სოციოლოგის და სოციალური მეცნიერის პიერ ბურდიეს სახელს უკავშირდება. ფრანგი მეცნიერი გვთავაზობს ამ სოციალური მოვლენის/კატეგორიის საინტერესოდ გააზრებას.

სოციალური კაპიტალი იმ სოციალური კავშირების ქსელს აღნიშნავს, რომლებმაც, შეიძლება სოციალურ აქტორებს მოგება/სარგებელი მოუტანოს. ეს არის ჯგუფური კაპიტალი და რაც უფრო მყარი და მჭიდროა მოგებაზე ორიენტირებული ჯგუფის შიგნით არსებული კავშირები, მით უფრო მყარია სოციალური კაპიტალი. მყარი სოციალური კაპიტალი ამცირებს

დანახარჯებს: ადამიანებს ჯგუფის შიგნით ნაკლებად აქვთ ხელშეკრულებების დადების, რეგულირების ფორმალური წესების შემუშავების, წერილობითი სახის დოკუმენტების გაფორმების დანახარჯები, შესაბამისად კი, იზრდება კაპიტალი.

სახელმწიფო ინსტიტუტების მიმართ ნდობის ფაქტორის გავლენა ქვეყნის განვითარების და მოქალაქეთა კეთილდღეობის მაჩვენებლებთან

საქართველოსთვის როგორც ყოფილი საბჭოთა ქვეყნისთვის დემოკრატიის გზაზე არაერთი გამოწვევა დგას. საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ საქართველო დემოკრატიზაციის მესამე ტალღის ქვეყნებს შორის ერთ-ერთია. დემოკრატიზაციის მესამე ტალღამ კვლავ აქტუალური გახადა დემოკრატიის საზოგადო სიკეთის შესახებ დებატები. სამეცნიერო დისკურსი განვითარდა და დემოკრატიის ღირებულების ახლებური გადააზრების რაკურსი გამოიკვეთა. ლიპსეტის ცნობილი თეორია კრიტიკული ანალიზის ქვეშ მოექცა. სეიმურ მარტინ ლიპსეტის მიერ მაქს ვებერისა და ტალკოტ პარსონსის ნაშრომებზე დაყრდნობით შექმნილი ე.წ. მოდერნიზაციის თეორია 1950-იანი წლების მიწურულს, პოპულარობით სარგებლობდა, ის მომდევნო წლებში ცნობილი გახდა, „ლიპსეტის ჰიპოთეზის“ სახელით. ამერიკელი სოციოლოგი 1959 წელს გამოცემულ სტატიაში ამტკიცებდა, რომ რეალურად ეკონომიკურ ზრდას მოქონდა დემოკრატია და არა პირიქით (Acemoglu, James A Robinson 2013).

ლიპსეტი მიიჩნევდა, რომ დემოკრატია ეკონომიკური განვითარების პირდაპირი პროდუქტია, ანუ დემოკრატიული განვითარება ეკონომიკური წარმატების ფუნდამენტი. მეცნიერი ირწმუნებოდა, რომ ეკონომიკურად ძლიერ ან ახალ გამდიდრებულ, ეკონომიკური წინსვლის თვალსაზრისით საწყის ეტაპზე მყოფ ქვეყნებს უფრო მეტი შანსი/პერსპექტივა ჰქონდათ შეექმნათ სტაბილური დემოკრატიული მმართველობითი სისტემა. ლიპსეტის თეორიის მომხრეები მოდერნიზაციის გადამწყვეტ ფაქტორად ეკონომიკის ინდუსტრიალიზაციას, ტექნოლოგიურ პროგრესს, მზარდ ურბანიზაციას და განათლებაზე ხელმისაწვდომობის ზრდას გულისხმობდნენ. სწორედ ეს პროცესები გარდაქმნიდა ტრადიციულ/არამოდერნულ საზოგადოებას თანამედროვედ, რაც დემოკრატიული პოლიტიკური სისტემის არსებობის აუცილებელ წინაპირობას ან პრერეკვიზიტს წარმოადგენდა.

ცნობილი ამერიკელი ეკონომისტი ადამ პრეჟნოვსკი თავის ნაშრომებში ლიპსეტის თეორიის განსხვავებულ ხედვას გვთავაზობს. ლიპსეტი საკუთარ თეორიაში დემოკრატიის წარმოშობის ჰიპოთეზას ავითარებს. პრეჟნოვსკის კვლევები აჩვენებს, რომ ძლიერი ეკონომიკური განვითარების სახელმწიფოებში დემოკრატიის მაღალი მაჩვენებელია. დემოკრატიული ინსტიტუტების განვითარება სტაბილურია და კონონზომიერი, საპირისპირო ვითარება გვხვდება ღარიბ ქვეყნებში. საკუთარ ნაშრომებში პრეჟნოვსკი ასაბუთებს ლიპსეტის ერთ-ერთი არგუმენტის მცდარობას, რომ ეკონომიკური წარმატება პირდაპირპროპორციულია, მიზეზ-შედეგობრივ მიმართებაშია დემოკრატიულ განვითარებასთან ან სხვა სიტყვებით რომ ვთქვათ, სახელმწიფოს დემოკრატიულ ტრანსფორმაციასთან. მეცნიერების განვითარების ეს ეტაპი გამოთქმული მოსაზრების ვალიდური მეთოდოლოგიური წანამძღვრებით დასაბუთების შესაძლებლობას იძლევა. სტატისტიკური ანალიზის საფუძველზე ცხადი და ლოგიკურად დასაბუთებული გახდა, რომ სახელმწიფოში მოქალაქის შემოსავლების ზრდა არ იყო პირდაპირ კავშირში დემოკრატიზაციასთან და რეალურად დემოკრატიული ტრანსფორმაციები უმეტესწილად არაკანონზომიერი, არაპროგნოზირებადი და შემთხვევითი, ზოგჯერ სპონტანურია. აღნიშნული საფუძვლიანი მიგნება არ არის სამუელ ჰანტინგტონის და მისი თანამაზრებების არგუმენტების შესაბამისი, რომლებიც საკუთარ თეორიულ ნაშრომებში ავითარებდნენ კონცეფციებს, რომ დემოკრატიული და ავტოკრატიული სახელმწიფო რეჟიმები ეკონომიკურად ერთნაირად წარმატებული ან წარუმატებლები არიან.

აღნიშნული დებატების კვალობაზე განსაკუთრებით ყურადსაღები და მნიშვნელოვანია თანამედროვე მსოფილოში აღიარებული მეცნიერების და სამეცნიერო წრეებში გავლენიანი ეკონომისტების სრულიად ახალი თეოროიული მოდელის სიღრმისეულად განხილვა. საყოველთაო ინტერესი და აღიარება ხვდა ამერიკელ მეცნიერებს დარონ აჯემოლლუსა და ჯეიმს რობინსონის. მათი მთავარი კითხვა, თუ რა გავლენა აქვს ქვეყნის დემოკრატიულ რეჟიმს ეკონომიკურ წარმატებაზე, ძირითადად, კონსენსუსით წყდებოდა და მიიჩნეოდა, რომ დემოკრატიზაციას აქვს უმნიშვნელო გავლენა, როგორც ქვეყნის ეკონომიკურ ზრდაზე, ისე დაბალ მაჩვენებლებზე. მთავარი არგუმენტი ეფუძნებოდა მოსაზრებას, რომ სახელმწიფოს ეკონომიკური განვითარება დემოკრატიის მიღმაც შესაძლებელია.

დემოკრატიულ რეჟიმებში, სადაც გადაწყვეტილებები კონსენსუსის საფუძველზე მიიღება, სადაც სოციალური წესრიგის ფორმირებაში საზოგადოების ჩართულობა საგრძნობია არასწორი ეკონომიკური პოლიტიკის გატარება შედარებით უფრო ნაკლებად ფიქსირდება. დემოკრატიული ქვეყნების ეკონომიკური ზრდა არ არის ნახტომისებური და სწრაფი, ის კანონზომიერი და სტაბილურია. ავტორიტარული ამის საწინააღმდეგო ტენდენციებს ამჟღავნებენ, ეკონომიკა იზრდება სწრაფად და ნახტომისებურად. აღნიშნულ მოსაზრებას ავითარებდა ბეროუ და ხაუს უსვავდა არა კორელაციას, არამედ მიზეზ-შედეგობრივ კავშირს. სწორედ ეს დიკურსი განავითარეს და სიღრმისეულად იკვლიეს 2019 წელს დარონ აჯემოლლუმ და პოლ რობინსონმა წიგნში, რომელიც ბოლო ათწლეულების მთავარ ბესტსელერად იქცა სოციალურ და ეკონომიკურ მეცნიერებებში: 'Why Nations Fail'.

ავტორების მიხედვით, დემოკრატია არის ის მექანიზმი, რომელიც განაპირობებს სახელმწიფოს განვითარებას და ეკონომიკურ ზრდას. დემოკრატიულად ტარნსფორმირებული სახელმწიფო სისტემები და ინსტიტუტები განაპირობებენ სახელმწიფოს უწყვეტ, კანონზომიერ და სტაბილურ განვითარებას. ავტორიტარულ რეჟიმებს კანონის უზენაესობაზე დამყარებული ინკლუზიური დემოკრატიის კონტექსტში განიხილავენ. ლევიათანი, ჩვენს კონტექსტში RUL Of LOW და მისი საზღვრებს გარეთ გასული მართვა, შეგვიძლია მოვიაზროთ როგორც RUL BY LOW, რომელიც სწორედ სახელმწიფო ინსტიტუტების უზურპაციას და საკუთარი ინტერესებისადმი დაქვემდებარებას გულისხმობს, როდესაც მართვა საზოგადო სიკეთისა და დოვლათის შექმნის ნაცვლად, პირადი კეთილდღეობის, ძალაუფლების და უსაფრთხოების შენარჩუნებაზეა ორიენტირებული. ამ სერიოზული მიგნების დასაბუთება, ჩვენი აზრით, დარონ აჯემოლლუს და ჯეიმს რობინსონის მიერ დადგენილი ემპირიული მონაცემების საფუძველზე შესაძლებელია. ავტორების კვლევის მონაცემები ადგენს, რომ სახელმწიფოები, რომლებმაც გაიარეს დემოკრატიული ტრანსფორმაცია, საშუალოდ 20%-ით უფრო განვითარებული/მდიდრები არიან იმ ქვეყნებთან შედარებით, რომლებიც რჩებიან ავტორიტარულად. ამ დასკვნის საშუალებას მეცნიერებს 1960-2010 წლების პერიოდში 175 ქვეყნის შესწავლის მონაცემები აძლევს. 175 ქვეყნის ჰოლისტური შესწავლა, რა თქმა უნდა, ვალიდური მეცნიერული მონაცემების და აკადემიური მსჯელობის განვითარების სანდო წყაროა. სწორედ აღნიშნული მონაცემებიდან გამომდინარეობს დასკვნა, რომ ავტორიტარული რეჟიმები დროის უფრო მცირე მონაკვეთში აჩვენებენ ეკონომიკურ ზრდას, თუმცა ეს ზრდა პერსპექტივაში აჩვენებს დაღმავლობას. სწორედ ამ ტენდენციის საპირისპიროა დემოკრატიული, სამართლებრივი სახელმწიფოს მაგალითი. კვლევებიდან გამომდინარეობს, რომ დემოკრატიები გაცილებით უფრო მყარი იმუნიტეტით გამოირჩევიან პოლიტიკური არასტაბილურობის მიმართ (Acemoglu, James A Robinson, 2012).

შეჯამების სახით უნდა ითქვას, რომ თანამედროვე დემოკრატიაში და სამართლებრივ სახელმწიფოებში მოქალაქე აქტიურად მონაწილეობს საჯარო ხელისუფლებასთან ერთად მმართველობითი მიზნებისა და ამოცანების დასახვასა და გადაჭრაში. სწორედ ამ თვალსაზრისით, გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება სახელმწიფოსა და მოქალაქის

ორგანიზებული თანამშრომლობის ფორმებს. მოქალაქის თანამონაწილეობის/ჩართულობის ფორმები საზოგადოების თითოეულ წევრს მნიშვნელოვანი პოლიტიკური გადაწყვეტილებების მიღების პროცესში მონაწილეობის შესაძლებლობას აძლევს და უზრუნველყოფილია კონსტიტუციურად. თანამონაწილეობა ბადებს ემოციურ განცდას სახელმწიფოსთან საკუთარი და საერთო ინტერესებით გაერთიანების, რაც ლოგიკურად იწვევს სახელმწიფოს ღირსეული წევრობის რეალურ განცდას.

გამოყენებული ლიტერატურა

1. ხეჩუაშვილი, ლ. (2013). პიროვნება - შესავალი პიროვნების ფსიქოლოგიაში. თბილისი
2. UNICEF. (2023). უნივერსიტეტის სტუდენტებს შორის ფსიქიკური ჯანმრთელობის და სერვისებზე ხელმისაწვდომობის კვლევა. თბილისი: UNICEF.
3. APA. (n.d.). APA Dictionary of Psychology. Retrieved from [dictionary.apa.org: https://dictionary.apa.org/mental-health-services](https://dictionary.apa.org/mental-health-services)
4. Bryant, J., & Welding, L. (2023, February 15). College Student Mental Health Statistics. Retrieved from [bestcolleges.com: https://www.bestcolleges.com/research/college-student-mental-health-statistics/#how-many-college-students-experience-mental-health-conditions](https://www.bestcolleges.com/research/college-student-mental-health-statistics/#how-many-college-students-experience-mental-health-conditions)
5. Catalano, Brown, Lucksted, Hack, & Drapalski. (2021). Support for the social-cognitive model of internalized stigma in serious mental illness,. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0022395621000819>.
6. CDC. (2023, აპრილი 25). mental health. Retrieved from [cdc.gov: https://www.cdc.gov/mentalhealth/learn/index.htm](https://www.cdc.gov/mentalhealth/learn/index.htm)
7. CSS. (2016). Socia-cognitive Learning Theory. Retrieved from [dictionary.css: http://dictionary.css.ge/content/socia-cognitive-learning-theory](http://dictionary.css.ge/content/socia-cognitive-learning-theory)
8. Darice Warren. (2023). The State of Mental Health in America 2023: Adult Prevalence and Access to Care. Retrieved from [nssbehavioralhealth.com: https://www.nssbehavioralhealth.com/nss-blog-the-state-of-mental-health-in-america-2023-adult-prevalence-and-access-to-care/](https://www.nssbehavioralhealth.com/nss-blog-the-state-of-mental-health-in-america-2023-adult-prevalence-and-access-to-care/)
9. Goffman, E. (2022). Stigma - Notes on the managment of spoiled identity. Penguin Classics.
10. Hobson. (2008). THE EFFECTS OF MENTAL HEALTH EDUCATION ON REDUCING STIGMA AND INCREASING POSITIVE ATTITUDES TOWARD SEEKING THERAPY. Humboldt State University.
11. Katz, J. M. (2023). Challenge case on mental health. Universitu of Pittsburgh.
12. Ochnik, D., Rogowska, A., & Kuśnierz, C. (2021). Mental health prevalence and predictors among university students in nine countries during the COVID-19 pandemic: a cross-national study. Nature.com.
13. Pfeiffer. (2022). Barriers to Seeking Psychotherapy for Mental Health Problems in Adolescents: a mixed method study. <https://doi.org/10.1007/s10826-022-02364-4>.
14. Rebecca Long, Marley Hall. (2023, თებერვალი 15). College Student Mental Health Statistics. Retrieved from [bestcolleges.com: https://www.bestcolleges.com/research/college-student-mental-health-statistics/#how-many-college-students-experience-mental-health-conditions](https://www.bestcolleges.com/research/college-student-mental-health-statistics/#how-many-college-students-experience-mental-health-conditions)
15. TNC. (n.d.). Study Reveals Lack of Access as Root Cause for Mental Health Crisis in America. Retrieved from [thenationalcouncil.org: https://www.thenationalcouncil.org/news/lack-of-access-root-cause-mental-health-crisis-in-america/](https://www.thenationalcouncil.org/news/lack-of-access-root-cause-mental-health-crisis-in-america/)
16. Warren, D. (2023). The State of Mental Health in America 2023: Adult Prevalence and Access to Care. Retrieved from [nssbehavioralhealth.com/: https://www.nssbehavioralhealth.com/nss-blog-the-state-of-mental-health-in-america-2023-adult-prevalence-and-access-to-care/](https://www.nssbehavioralhealth.com/)
17. WHO. (2022, ივნისი 17). Retrieved from [WHO.int: https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/mental-health-strengthening-our-response](https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/mental-health-strengthening-our-response)